

Андріянова О.Я.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКОЇ ЛЕКСИКИ: КОЗАЦЬКА ДОБА

У зв'язку з потребою ґрунтовного аналізу семантики військово-морського терміна, актуальним є встановлення цілісної концепції історії його розвитку, визначення етапів його формування, дослідження кількісної та якісної будови досліджуваної термінології. Автор намагається дослідити один із важливих етапів розвитку військово-морської термінології – період козацької доби, встановити основні джерела поповнення даної лексики. **Метою** даної наукової статті є здійснення комплексного лінгвістичного та лінгвістичного аналізу формування даного етапу термінології, встановлення основних тенденцій його розвитку. **Завданням** статті полягає в складанні реєстру даної тематичної групи, визначенні етимології кожної окремої лексичної одиниці, встановленні її відношення до народнорозмовної основи, відслідкування її семантичних особливостей, зв'язків лексичних одиниць даної групи.

Надзвичайно драматичною й складною є історія запорозького козацтва – явища героїчного, суто народного, яке не має аналогів у світовій історії. Втім у процесі розбудови незалежної України все величнішою стає його історична роль. Запорозьке козацтво успадкувало у військовій справі, мореплаванні кращі традиції своїх попередників – київських великокняжих дружинників. Запорожці, яких не даремно називали „водяними козаками”, утворили і розвинули українське мореплаводство в Азово-Чорноморському і Середземноморському басейнах уже наприкінці XVI століття [20, с.14–15].

Після кількох століть небуття знову повстав наш вітчизняний флот. На просторах морів залунало рідне українське слово. Вплив козацтва відобразився на всіх сферах життя нашого народу, в тому числі й на мовній. Авторитет української мови зміцнювався й тим, що на Січ - славу „козацьку християнську республіку”, приймали кожного воїна з двома умовами: новоприбулий визнає й приймає християнську православу віру та українську мову [17, с.113–116].

На жаль, через трагічну долю козацтва до нас дійшло дуже небагато відомостей. Значна кількість документів козацької доби, передусім раннього, або цілком знищена, або розпорошена по архівах Росії, Туреччини, Польщі, інших країн. Брак достатньої кількості матеріалу спричинив те, що потрібні ілюстрації добиралися із таких джерел: з Архіву Коша Нової Запорозької Січі, з козацьких літописів, літератури щодо історії Запорожжя, з фольклору про козацтво.

Окремі дані про проблеми термінології у цей період загалом, і військової зокрема, зустрічаємо у працях Т.Панько, І.Кочан, Г.Мацюк, Л.Мурашко, Т.Михайленко, Я.Рибалки, Я.Яремко. Питання ролі і місця іноземних запозичень у військової лексиці у зазначений період розглядають у своїх роботах А.Соболевський, І.Огієнко, Р.Сидоренко, В.Тамань, Г.Халимоненко.

Певні відомості про військово лексику знаходимо у пам'ятках української мови. Процес формування козацтва як національної військової організації, позначений специфічними геополітичними умовами, спричинив значні зміни в українській військово-морській лексиці (далі – ВМЛ). Проте в козацьку добу ще зустрічається ВМЛ слов'янського походження, яка складала серцевину військово-морського словникового складу княжої доби. Ці терміни зберігають, як правило, свою етимологічну виразність: *вітрило, ніс, гребець*.

Фіксуються й лексеми засвоєні у княжу добу завдяки запозиченням, скажімо: *щогла, парус, галія*. У “Словнику староукраїнської мови XIV-XV ст.” [18, с.496] реєструється номінація *кораб* (церковно-слов'янське *корабь*), *корабель*. “Іо Стефан воевода божією мл(с)тію господарь земліє молдавське снь Богдана воеводуу стьвору сію коукю за *кораб* в лът”. З процесом пізнання дедалі більше загальноживаних слів включається у сферу термінологічної лексики: *дуб, липа, бик, коза*.

Виникають нові лексеми на позначення суден слов'янського походження: *ком'яга, дуб, дубас*. Зокрема, в Архіві Коша Нової Запорозької Січі у документах 1734–1775 рр. часто зустрічається лексема *дуб*. “Також wt сторони ыгыковской и кримвской *дубами* ынепріателских ыбращеніях провѣду ыте и до насъ” [2, с.97]. М.П.Загоскін зібрав дані про виготовлення суден класу ріка-море: *липа, дуб*, а на Дніпрі ще є властивою номінація *козацька липа* [13, с.372–373]. Дослідники занотовують лексеми на позначення суден - *коза, бик, плавок*.

Поступово узвичаєні слов'янські спеціалізовані слова-терміни витісняються іншомовною лексикою. Хвиля тюркізмів входить у наше морське словництво. Питання тюркських лексичних елементів в українській мові і, зокрема, у військової лексиці, є частиною проблеми про тюрксько-слов'янські мовні контакти. Відомо, що перші зіткнення слов'ян з тюркськими народностями відбулися у княжу добу. Через те, що суднопластво в кочових народів було менш розвинене ніж в Україні напрям запозичень міг іти з української до їх мов. Виводимо декілька шляхів запозичень військово-морських лексем у тюркську лексику: присутність тюркських етнічних елементів у бродників-берладників, подорожі чумаків у Крим, військово-морські походи козаків, перебування полонених козаків на турецьких каторгах-галерах.

При визначенні шляхів проникнення конкретного слова тюркського походження постають певні труднощі, що пояснюються відсутністю точної документації. Єдиним критерієм, за допомогою якого ми можемо довідатися про локалізацію запозичення, є контекст. Інформаційні джерела не дають повної відповіді на питання про склад козацького флоту. Як відомо, запорожці протиставляли турецькому флоту свої знамениті *чайки*. Досить цікавою є етимологія цієї номінації. Д.Яворницький, один із найвідоміших дослідників козацької доби, визнавав, що цей термін походить від татарського словосполучення “каік”-“чаік”, що означає “круглий човен”, чи човен із овальним дном, у котрого немає чітко вираженого кіля [25, с.29]. Польський історик М.Бельський (XVI століття) засвідчує, що козаки переправлялися через пороги в човнах, які вони називали *сзайка* [10, с.122]. Назва *чайка* зустрічається і в джерелах XVII століття. Термін *чайка* в значенні “судно”, “корабель”, “піратське судно” донині зустрічається в мовах середземноморських

і чорноморських країн:

Турецька	Sajka
Румунська	Saica
Болгарська	Шайка
Новогрецька	Стеха
Італійська	Saicca
Угорська	Sajka
Французька	Saique
Німецька	tshfaeke

Ю.Тушин вважає, що цей термін італійського походження [21, с.52]. ВМЛ козацької доби вагомо збагатилася тюркськими запозиченнями. *Каюк*¹ – „невеликий річковий плоскодонний човен з двома веслами чи річкове одношоглове вітрильно-веслове судно”, запозичення з турецької або кримськотатарської мови [23, с.23; 22, с.215; 8, т.2, с.412]. „Тогді козаки у *каюки* скакали...” [1, с.208-230]. Цікавою є етимологія й омоніма *каюк*², який виводиться від виразу „каюк прийшов” - „прийшов кінець”, первісно „прийшов човен-каюк” у зв’язку з тим, що в XVII ст. на Дону каюками перевозили вбитих [8, т.2, с.412].

Чердак – “поклад”, “палуба” (тюрк. *cardak* – “тераса на 4 колонах”) чи верхня частина палуби. Можливий фонетичний варіант даної лексеми: “Козацькою цвітною хрещатою корогу на *чардак* виноси” [19, с.699-719]. *Бурундук* – “канат від суднової корми до набережного кнехта-пала” (тюрк. *burunduk* – “повід і кільце до верблужого носа”, а тюрк. *бурун* – “ніс, ріг суходолу”). *Чал* – “могузка, канат” (тюрк. *calmak* – “обмотувати, обв’язувати”). *Гемія* - “велике судно” (тюрк. *gemî* - “корабель”). *Сала* - козацький плотик при переправі, на який складали зброю й одяг та прив’язували коневі до хвоста” (тюрк. *sal* – “плотик”). Можливо, тюркського походження і назва річкового судна *байдак* - „річкове одношоглове палубне судно з шпринтовим озброєнням і клівером, використовувалось для перевезення вантажів по Дніпру і його притоках”. Етимологія даного слова точно не визначена, зокрема, М.Фасмер вважає його запозиченням з якоїсь східної мови, точно не визначеної [22, с.107]; можливо споріднене з байда „довбаний човен” [8, т.1, с.116].

На поповненні новими лексемами української мови позначилися і контакти з сусідньою Росією. *Байдара* - „обтягнуте шкірою гребне судно, застосовувалось на Дніпрі”, білоруською, болгарською – байдарка, чеською *bajdarka*, схв. *байдара*; - очевидно, запозичення з російської мови; рос. *байдара*, *байдарка* вважається утвореним від *байда* „довбаний човен” або від *байдак* „річкове судно” [22, с.107; 8, т.1, с.116]. У системі військово-морських назв непохідні словотвірні форми відіграють суттєву роль у словотворенні, оскільки виступають у ролі твірної бази лексичних одиниць: *байдара* – *байдарка*, *байдак* – *байдачник*. Лексема *ушкал* - *uskoj* (фін.) - “мале судно” - *ушкуй* (рос.) – волзький човен – *ушкуйник* (рос.) – річковий розбійник – *ушкал* (тюрк.) – „пірат, річковий розбійник”.

У XV-XVI століттях в українських землях поширився польський військовий устрій, що не могло не позначитися на українській ВМЛ. Скажімо: *берлин* – чи варіант *берліна* „вид річкового судна, баржі” могло бути вперше ужите в польській мові [8, т.1, с.175]. Поряд із словами слов’янського та тюркського походження в системі військово-морської термінології з’являються полонізми та германізми. Судноплавні терміни німецько-польського походження почали у нас з’являтися вже з XIV століття з розвитком річкової торгівлі. Але досить відчутно вони доповнюють досліджувану лексику в XVI-XVII столітті. Поширення магдебурзького права у Польсько-Литовській державі значною мірою посилювало вплив германізмів. У “Лексиконі словенороському” Памво Беринда констатує їх, як відповідники церковнослов’янських і староукраїнських термінів: *окрут* – “корабель”, *лина*, *поврозок* – “канат”, *стир* – “кормило”, *стирувати* – “керувати судном”, *жагель* – “вітрило”, (нім. *Sejel*), *машт окрутовий* – “щогла” (нім. *mast*), *флісник* – “гребець” [4].

На турецьких каторгах, галерах, гребцями були українські полонені – невільники, приковані до лавок *ланцюгами*: “Оузы: ланцухи, поворозе, вязене, оузлы, оковы”. Слово *ланцюг* зайшло в українську мову в XVI-XVII столітті з німецької через польську; порівн.: німецьке – *lanzug*, польське – *lancuch*. Така підневільна, примусова праця, прикованих до лавок ланцюгами гребців, була дуже тяжкою [15, с.22].

У XVI столітті частіше зустрічаються номінації суден німецького походження: *шукта* – “найбільше, двохмачтове судно”, *ліхтан* – “мале судно”, *брандер* (нім. *brander*, від *brand* – “горіння, пожежа” чи у Етимологічному словнику української мови [8, т.1, с.244] виводиться з голлан. *brander*) – „судно, наповнено вибуховими речовинами, призначалось для підривання або запалювання ворожих суден при зіткненні з ними, або судно, призначене для затоплення для перегороджування фарватеру”. О.Горбач [5] доводить, що і лексема *бат* – “вітрильний перевізний човен”, німецького походження, хоч у Етимологічному словнику української мови [8, т.1, с.149] вказується, що походження слова остаточно не з’ясоване; може бути пов’язане з рос. [*бат*] „видовбаний з однієї колоди човен”, яке виводиться від дієс. *batr* „човен”, що походить від дангл. *bat* „тс.” або з пол. *bat* „вітрильний човен”, яке походить від іт. *batto* „човен”, *battello* „тс.”, що зводиться до того самого дангл. *bat*; М. Фасмер [20, т.1, с.133] пов’язує рос. [*бат*] „видовбаний з однієї колоди човен” з [*бат*] „дрючок”, припускаючи початкове значення „колода, стовбур”.

Лексеми на позначення складових частин судна і назв професій, переважно німецького походження. Харчами завідував *шутер*, при *стирі* (*руделі*) судна стояв *стирник* і його відповідник на штабі (носі судна)

– *штабник*, помічник *лоцмана* “керівника судна”, був *боцман*. „Виробник товстих канатів” (нім. *leine* – “веревка, трос”) – *линник*. Номінація *линник* утворилося від польського *lina* – „товстий канат, шнур, трос”. В польську мову це слово зайшло з німецької: порівн. – *leine* – „вирьовка, трос” [15, с.49]. Слово *каторга* – „старовинне весло судно”, *katergon* – “галера, весельне судно”, запозичене з середньогрецької мови, є припущення турецького посередництва при запозиченні [8, т.2, с.405]. “*Каторги* єдини палиль, другіи потопиль”. В українську мову воно зайшло через турецьку в кінці XVI століття [15, с.22].

Запозичення з італійської морської термінології також притаманне для народів басейну Середземного моря. Раннє козацтво в XIII–XIV столітті, будучи в зносінах з генуезцями і венеціанцями, які проживали в приморських містах Чорного моря, засвоювало не лише термінологію, а й практичний досвід останніх. Зрештою, на думку О.Горбача [5, с.10-11], турки навчалися справі мореплавства в греків та італійців, тож і при окремих таких запозиченнях із турецької йтиметься про первісні грецькі та італійські слова. Так, лексема *демено* – “кормильне весло” в тюрк. *diimen* “кормило”, а в італ. *timone*. Історики зазначають, що італійський вплив на Чорноморському узбережжі розпочався в XII–XIII століттях. Переломним став 1571 рік, коли генуезці стверджують своє панування на морі [24, с.40-44]. У XVI–XVII століттях – у період українського Відродження – посилюється увага до італійської мови, як джерела поповнення словникового складу літературної мови. Це знайшло відображення й у ВМЛ козацької доби. *Галеас* (італ. *galizza* – “велика галера”) – „вітрильно-гребне військове судно в європейських флотах XVI–XVII століття” (уперше застосоване венеціанцями). *Галера* (італ. *galera*) – „дерев’яне гребне військове судно з одним рядом весел і 2-3 щоглами з три-чотирикутними вітрилами”. Існують фіксовані варіанти даної лексеми: *галер* у Й.О.Дзєндзелівського [6], *галяра*, *галера* у Є.Желєхівського, С.Недільського [10], а у Д.І.Яворницького [26] *галяра*, *гамірка*. І в російській, і в білоруській, і в болгарській та сербо-хорватській мовах вживалась лексема *галера*, у польській, чеській, словацькій – *galera*. Це запозичення з італійської мови, пов’язане з старогрецьким словом, походження якого остаточно не з’ясовано [8, т.1, 459]. Хоч М.Фасмер [22, с.65] пояснює, що дане слово проникло в російську мову через посередництво польської *gelera*, *gelerowy*, з нім. *galere*. “Сумніву нема, що *галера*, *каторга*, те прокляте судно, що чуло стільки розпачливих людських стогонів”. Багато термінів італійських мореплавців активно вживались і в XVII–XVIII століттях. Наприклад: *скандал* (від італ. *scandalio*) – „лот”, *бусол* (від італ. *bussola*) – „компас”; *верголя* (від італ. *argola*) через посередництво сербо-хорватської *vrkola*) – „румпель”, *каштель* (від італ. *castello*) через посередництво сербо-хорватської *kastel*, *kastel*, *kastelo*) – „напівбак”, *куверта* – палуба [4].

Серед назв на позначення морехідних реалій зустрічаються поодинокі випадки запозичень із французької мови. *Абордаж* – (фр. *abordage*, від *bord* – “борт судна”) – „спосіб ведення морського бою за часів гребно-вітрильного флоту, що полягав у зчепленні бортів суден для рукопашної сутички їхніх екіпажів”. Д.Яворницький [25, с.277-278] так описує атаку запорозьких чайок: “В той час одна половина відважних плавців працювала веслами, а друга, з ніг до голови озброєна, кидалася на абордаж “важкого, трирядовельного” турецького корабля...”

Найважливіше місце ВМЛ козацької доби займають лексичні запозичення. Вони є наслідком контактування української мови з тюркськими, польською та німецькою мовами на усно-розмовному та літературно-писемному рівнях. Частина лексичних запозичень є наслідком не безпосередніх контактів старої української мови з тією чи іншою мовою, а результатом транслінгвістичного поширення слів однієї мови на інші через мову-посередник. Тому визначення мови-джерела, як і мови-посередника, конкретних шляхів і часу запозичення слова в окремих випадках може бути гіпотетичним. Освоєння запозичень у дану термінологію було викликано необхідністю номінацій нових реалій військово-морської галузі, які на українському ґрунті не мали понятійних відповідників.

Сьогодні дані лексеми практично не фіксуються ні в розмовній мові, ні в говірках. Хоч ще у 30-х роках ХХ сторіччя зустрічається ряд військово-морських термінологем у моряків-чорноморців Нижнього Подніпров’я, котрі залишилися тут, очевидно, зі часів турецького панування: *демено*, *бандера*, *бандира* [7, с.17; 3, с.82].

Для досліджуваної групи термінів продуктивним виявився морфологічний спосіб словотворення. Дослідження показує, що кількість суфіксальних словотворчих формантів, за допомогою яких утворюються терміни-іменники, досить численна. Це суфікси як власне українські, так і спільнослов’янські *-яр*, *-ник*, *-ок*, *-к*: *барвяр*, *линник*, *облавок*, *копанка*, *плавок*. Ступінь активності даних суфіксів неоднаковий. У системі військово-морських назв непохідні словотвірні форми відіграють суттєву роль у словотворенні, оскільки виступають у ролі твірної бази лексичних одиниць: *байдара* – *байдарка*, *байдак* – *байдачник*.

Помітне розширення номінаційної бази ВМТ відбулося завдяки засвоєнню чужоземних слів у поєднанні з українськими формантами: *стирник*, *штабник*, *гарматник*. Отже, розповсюдженими стають “гібридні” терміни, що приймають форму сполучення запозиченого кореня з незапозиченим афіксом. Синтаксичний спосіб термінотворення позначається переважно структурною моделлю: іменник + прикметник.

Двоскладні словосполучення можна поділити на 3 групи, кожна з яких утворює певну модель:

1. Національне + національне слово: *драбина мотузьяна*.
2. Національне + іншомовне слово: *машт окрутовий*.
3. Іншомовне + іншомовне слово: *квадрант нюрнберзький*.

Термінологізація загальноживаних слів була малопродуктивною у досліджуваній тематичній групі. Метафоризація – один із шляхів термінологізації військово-морської термінологіки козацької доби. У номінації суден зустрічаються зоологічна лексика: *бик*, *коза*, біологічна – *дуб*, *липа*.

Характерним є вживання лексичних паралелізмів, що ні змістом, ні сферою вживання, ні стилістичними чи емоційними відтінками не розрізняються. Вони утворилися внаслідок:

1. Різного фонетичного освоєння іншомовних слів: *чердак* - *чардак*, *корабель* - *кораб*.

2. Паралельного функціонування термінів, запозичених із різних мов: *байдак – берлин, лина – канат, стир – кормило*.

3. Уживання лексичних паралелізмів питомого й іншомовного:

гребець – флісник, вітрило – жагель.

Проведений аналіз дозволив виявити, що основним пластом ВМЛ козацької доби є переважно іменники: *щогла, вітрило, якір*. Виявився невеликим відсоток термінів-дієслів: *бартижити* “йти на парусах проти вітру зигзагами”, *стирувати* “керувати судном”.

Дослідження свідчать про те, що ряд військово-морських лексем цього періоду, які не мали колись військово-морського значення, характеризуються тенденцією до термінологізації. Частина із них у подальшій історії розвитку української мови зберігає значення терміна, а інша частина вже у XVIII столітті втрачає своє термінологічне значення. За семантикою дані терміни можна об'єднати в тематичні групи: номінації суден, складові частини суден, назви професій.

Крім того, в історії українського мовознавства здійснювалось неодноразове повернення до ВМЛ козацької доби. У період „золотого десятиріччя” вперше друкувались військові словники, де використовувалась дана лексика. Скажімо, В.Євтимович у „Московсько-українському словнику для військових” [9] фіксує цілу низку військово-морських термінів, характерних для козацької доби і намагається її відновити: *битва – бій, баталія, січа – у запорожців; баталія мішаного характеру: галас – особливими ватагами, гармидер – кожна самостійно; герць, герець – сутичка перед баталією порізано або малими купками; лазутчик – (у чорноморських козаків – Є.) пластун*. Зустрічаються лексеми, які на той час вийшли з активного вжитку: *судно – байрак, дуб, чайка, галера*. І взагалі одним із визначальних напрямків розвитку української ВМЛ цього періоду був так званий історичний романтизм. Виразники “історичного романтизму” (термін Ю.Шевельова) були прибічниками відродження термінології козацької держави XVII сторіччя.

Отже, приходимо до таких **висновків** - на кінець XVII сторіччя ВМЛ - це вже система засобів вираження військово-морських понять. Як свідчить ретроспективний аналіз даної лексики, розбудова її базувалася на взаємодії таких чинників: запозичення - як результат міжмовних контактів; використання успадкованих словотвірних моделей та створення нових.

Зміни, які відбулися із ВМЛ козацької доби особливо помітні у зіставленні з даною лексикою княжої доби. Таким чином, можемо стверджувати, що уже в XVII столітті почала формуватись україномовна військово-морська термінологіка.

Припинив своє існування незалежний козацький флот, і зупинилось у розвитку військово-морське словництво.

Джерела та література

1. Антонович В., Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа. – К., 1874. – С. 208–230.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. Т. 1. К.: Наукова думка, 1998. - С. 97, 301.
3. Берлізов А.А. Лексика рибальства українських говорів Нижнього Подністров'я // Наук. зап. Чернігівського держ. пед. ін-ту. – Т.IV. – Вип.4, - 1959. – 82 с.
4. Богородский Б.Л. Русская судоходная терминология в историческом аспекте: Автореферат дис. ... докт. филол. наук – Л.: ЛГПИ им. А.И.Герцена, 1964. - 32 с.
5. Горбач О. Українська морська й судноплавна термінологія//Вісті братства колишніх вояків і УД УНА. – Мюнхен, 1958. – С.10, 11.
6. Дзензелівський Й.О. Словник специфічної лексики говірок Нижнього Подністров'я. Лексикографічний бюлетень (Ін-ту мовознавства АН УРСР), вип. 6, - К., 1958.
7. Дзензелівський Й.О. Українські говори Нижнього Подністров'я: Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01. – Одеса, 1951. - С.12;17.
8. Етимологічний словник української мови в 7-ми томах. Гол. ред. О.С. Мельничук. – К.: Наукова думка, 1982.
9. Євтимович В. Московсько-український словник для військових. – К.: Друкарня Головної Шкільної Управи В.М, 1918. - 125 с.
10. Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар. – Т.1-2. – Львів, 1886.
11. Жерела до історії України-Русі. – Львів, 1908. – Т. 8. – С. 122.
12. З рибальської термінології с. Дуфінки на Одещині. Доповідь на зібранні Етнографічно-Літературної Секції Одеської Комісії Красзнавства I.IV.1927. Віснику Інституту Української Наукової Мови. В. I, 1928 р.
13. Загоскин Н.П. Русские водные пути и судовое дело в допетровской России. - Казань, 1909. – С. 373.
14. Лексикон словенороский Памви Беринди // Під. ред. Німчука В.В. – К.: Вид. АН УРСР, 1961.
15. Москаленко А.А. Українська історична лексикологія. - Одеса, 1972. – С. 22, 49.
16. По Україні. Нариси й оповідання. Випуск-1. – Катеринослав, 1919.
17. Радчук В. Добірним зерном колосися, мово! // Військо України. – 1992. – №3. – С.113–116.
18. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. Ред. кол. Д.Р.Гринчишин. У 2-х т. Т. 1. - К.: Наукова думка, 1977.
19. Собрание сочинений Н.И. Костомарова. – Т. 21 – СПб, 1905. – С. 699-719.
20. Сокульський А. Морські походи запорожців. – Дніпропетровськ: „Січ”, 1995. – С. 14–15.

21. Тушин Ю. Русское мореплавание на Каспийском, Азовском и Черном морях. – М.: Наука, 1978. – С. 52.
22. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – Т.1-4. – М., 1964-1973.
23. Халимоненко Г.І. // УМЛШ. – 1977, - №9, - С. 23.
24. Чечитко Ю. Т., Потеряйко Я. И. История морского флота: Материалы к спецкурсу в помощь курсантам и преподавателям. Вып. 1. – Одесса: ОГМА, 1992. – С. 40–44.
25. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т. 1. – Львів: „Світ”, 1990. – С. 29, 277, 278.
26. Яворницький Д.І. Словник української мови. Т.1. – Катеринослав, 1920.

Виниченко О. С.

СЛОВОТВІРНА ТЕРМІНОЛОГІЯ В УКРАЇНСЬКИХ ГРАМАТИКАХ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Історія української мовознавчої термінології від найдавніших часів і до початку ХХ століття була предметом вивчення у працях Івана Огієнка [1], І. Я. Франка [2], Т. В. Баймута [3], Н. А. Москаленко [4], В. В. Німчука [5, с.215 – 222], Є. С. Регушевського [6] і інших дослідників, але, враховуючи те, що відмежування як окремого розділу мовознавства і детальне вивчення словотвору фактично розпочинається в 50-х [7] – на початку 60-х [8] років ХХ ст., то і сама словотвірна термінологія починає особливо активно формуватись у цей час [9].

Однак ніяка наука, ніякий напрямок у науці не виникає на голому місці, а обов'язково успадковує те, що уже зроблено попередниками. Саме таке маємо і у випадку зі словотвірною термінологією. У західноукраїнських граматиках другої половини ХІХ – початку ХХ ст. уже існувало ряд термінів із словотвору, частина з яких стала надбанням сучасної термінології. Так, у граматиках 60-х років ХІХ ст. [10] функціонують терміни «корѣнь», «пень» (основа), «оконченьє» (для називання і суфікса і закінчення, бо їх М. Осадца не розмежовує). П. Дячан вживав (чи не один з перших в українському мовознавстві) термін «основа», але паралельно вживає і термін «пень» і «стволь» з цим же значенням. У граматиці П. Дячана вперше вживаються і терміни «приставка» (у значенні «префікс») та «приросток» (у значенні «суфікс») [11].

Г. Шашкевич у своїй граматиці, вживаючи терміни «корень», для називання основи користується термінами «стволь» і «стебѣль», а префікс називає «чзстка» або «предложна чзстка».

Помітним кроком у розвитку граматичної думки були в кінці ХІХ ст. праці О. Партицького [12] та О. Огоновського [13]. Так, у граматиці О. Партицького вживаються терміни «пень», «корѣнь», «наростокъ» [14] (суфікс), «приставка» (префікс). Правда, сам автор книги часто не послідовний у вживанні термінів «пень» і «корѣнь», взаємозамінює їх. Потрібно відзначити і те, що термін «приставка» (префікс) іноді замінює він терміном «приименникъ».

О. Огоновський в основному повторює терміни, які вживали його попередники. Він користується термінами «пень» і «корѣнь» (підкреслюючи, що потрібно чітко визначити їх значення), «наростокъ» (суфіха). У тексті викладу автор граматики часто вживає термін «наросток» і в значенні «окончене». Для називання префіксів О. Огоновський створив свій термін «припона».

Найпопулярнішою в західноукраїнських школах у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. була «Грамматика руської мови», створена академіком С. Й. Смаль-Стоцьким і професором Ф. Гартнером. Вона витримала чотири видання [15], бо написана «розумним» (за висловлюванням І. Я. Франка) фонетичним правописом і на високому науковому і методичному рівні [16, с. 580].

Автори названої вище граматики залишили у своїй книзі вживані вже попередниками терміни «пень», «корѣнь», «наросток», «приставка». Відзначивши, що «корѣнь мѡже заразѡм бѡти пнем слова» [15, с. 33], автори граматики для називання кореня вживають термін «пѣрвѣсник мѡви» [15, с. 32]. Правда, із тексту книги можна зрозуміти і те, що термін «пѣрвѣсник мѡви» означає «етимологічний корѣнь».

Окремо у граматиці С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера вживається термін «злѡжене» (як словотвірний термін), але, як свідчать наведені авторами приклади, відповідає він сучасним «основоскладання» і «словоскладання» [15, с. 45]. Сучасним термінам «суфіксація» і «префіксація» відповідають в аналізованій граматиці терміни «наростковане» і «приставковане».

Отже, цей короткий огляд словотвірної термінології західноукраїнських граматики кінця ХІХ – початку ХХ ст. свідчить, що відсутність чітких наукових принципів у терміноутворенні та послідовності у їх застосуванні [17, с.89 – 110], орієнтація різних авторів на зразки різних мов, складні соціальні та національні умови розвитку шкільництва не сприяли стабілізації мовознавчої термінології (зокрема у галузі словотвірної термінології). Не сприяло розвитку української словотвірної термінології в кінці ХІХ і на початку ХХ ст. також те, що словотвір не вичленовували в окремий розділ науки, а відносили то до морфології, то до лексикології. Лише у граматиці С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера друга частина її називається «Словотворене», хоча і починається параграфом «Части мови і їх поділ» [15, с. 27].

Однак сформована у вказаних граматиках термінологія є закономірним етапом в історії розвитку сучасної української словотвірної термінології.

Література та примітки:

1. Огієнко І. Історичний словник української граматичної термінології // Записки Українського Наукового Товариства у Києві. – К., 1908. – Кн. 1. – С. 94 – 129; Огієнко І. Огляд українського язукознавства // ЗНТШ. – 1907. – Т. 79/80.